

szemle

Végtelen mezőkön*

A második világháborúban szovjet fogságba került nagyszámú magyar állampolgár sorsa folyamatosan foglalkoztatja a társadalmat, hiszen alig van olyan család, amely ne lenne érintett. A rendszerváltásig azonban a téma tabunak számított, s a tilalom valamelyes oldódására csak az 1980-as évek második felében került sor. Igazából a rendszerváltás jelentette a zsilipek felhúzását. Az 1980-as évek végétől tömegesen jelentek meg a legkülönbözőbb műfajú írások, leginkább visszaemlékezések, naplók. A tekintélyes termés legtöbb darabja azonban másod- és harmadkézből származó információk manipulatív felhasználásával, nem az objektív valóságfeltárás, hanem az emocionális „leleplezés” szándékával készült, alapvetően indulati töltettel. Szakmai szempontból az írásművek, filmek, rádió- és egyéb előadások nagy részének fő jellemvonása a dilettantizmus, mégpedig ennek legrosszabb fajtája, az ideológiailag színezett kontárkodás. A munkákat áthatja a szovjet-, illetve oroszofóbia, ami többek között a forrásokhoz való viszonyban is megnyilvánul. Elsődlegesen, néha kizárólag az oral historyra épülnek, egyáltalán nem hasznosítják az orosz historiográfiát, még a dokumentumgyűjteményeket sem, nem is szólva az 1990-es években már hozzáférhető levéltári kútfőkről. Az orosz források negligálásának talmi indoka, hogy ezek eleve „hamisak”, adataik „koholmányok”. Nyilvánvaló, hogy az ilyen szemlélet a tudományos forráskritika megcsúfolása.

* VARGA Éva Mária: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956). Az oroszországi levéltári források tükrében.* Ruszisztikai könyvek XXIII. Budapest, Russica Pannonicana, Pannonica Kiadó, 2009. 391 p.

A szovjet táborvilágról alkotott kép ezen megközelítési „módszerrel” csakis hézagos, sőt kifejezetten hazug lehet. A leggyakoribb állítások közé tartozik a szovjet hadifogoly- és internáló táborok egybemosása a GULAG-gal, valamint azonosítása a náci megsemmisítő táborokkal. Zajlik egy számháború is. A feltételezett fogolylétszám hatszázezertől indult, majd fokozatosan hét-, nyolcszázezerre, sőt egymillió fölé emelkedett. Ezek a számok azonban teljesen önkényes kombinációk termékei; terjesztői forrásbázis nélkül, spekulatív alapon ötlötték ki fiktív „adataikat”.

Szükségesnek ítéltém a témakör historiográfiai árnyoldalának bemutatását, hogy annál világosabbá tegyem Varga Éva Mária könyvének relevatív jelentőségét.

A könyv első két fejezete a témakört tudományosan megalapozza, kritikailag értékeli a hadifogolykérdés historiográfiáját, és ismerteti az orosz levéltári forrásokat. A szakirodalmi áttekintés elsődleges értéke a Magyarországon szinte egyáltalán nem ismert bőséges orosz termés bemutatása. A szerző éles cezúrát von az 1980–1990-es évek fordulója előtti és az utána keletkezett kiadványok között. Az 1941-től 1990-ig eltelt évtizedekben a Szovjetunióban a hadifoglyok témáját elhallgatták, a kutatás kizárólag az antifasiszta mozgalomra és a Szabad Németország Bizottság történetére korlátozódott. A honvédő háborúval foglalkozó művek legfeljebb az egyes ütközetekben fogságba esett ellenséges katonák számának közlésére szorítkoztak, további sorsukról egyáltalán nem eshetett szó.

A történészek, levéltárosok számára a glasznoszty és a peresztrojka nyitotta meg a lehetőséget, hogy a témakörrel valóban tudományosan, ideológiamentesen foglalkozzanak. A szellemi felszabadulással együtt járt a „fizikai felszabadulás” is, jelesül a levéltárak kapuinak megnyitása a kutatók előtt.

A második historiográfiai korszak legsajátosabb műfaját a nagyszabású forráskiadványok képezték. Varga Éva Mária a tömérdek kötet alapos ismeretében indokoltan állapítja meg, hogy „a Szovjetunióba került külföldi hadifoglyok problematikáját joggal nevezhetjük a modern orosz történettudomány egyik legdinamikusabban fejlődő fejezetének” (49.). A szerző kritikus szemmel tekinti át a vonatkozó magyar szakirodalmat. Ennek legfőbb hiányosságát abban látja, hogy nem használja a rendszerváltozás utáni orosz nyelvű szakirodalmat, és a jelenleg már hozzáférhető elsődleges oroszországi források kiaknázása sem történt meg. Teljesen egyetértünk a szerző azon megállapításával, hogy „a második világháború következtében a Szovjetunióba került különböző kate-

góriájú embercsoportok tragikus történetének objektív feltárásához az oral history nem elegendő, elengedhetetlenül fontos az oroszországi levéltárakban fellelhető dokumentumok komoly és módszeres tanulmányozása”. (62.)

A magyar olvasó és tegyük hozzá, a témával foglalkozó legtöbb kutató számára is szinte teljesen „terra incognita” maradt a roppant terjedelmes és bonyolult oroszországi levéltári rendszer és a benne archivált több milliós tétel tartalmazó iratanyag. A szerző sorra veszi azokat a gyűjteményeket, amelyekben a hadifogoly-problematikára vonatkozó dokumentumok találhatóak. A szovjet időkben a titoktartás olyan mérvű volt, hogy egyes iratőrző intézményeknek, így például az úgynevezett „Hadizsákmány Levéltárnak” még a létezése is csak néhány vezető előtt volt ismert. Nyilvánvaló, hogy az elképesztő mennyiségű iratanyag feltárása és feldolgozása még hosszú évek munkájába telhet. Ezért a hadifoglyok kérdésével foglalkozó kutatásoknak nagyon óvatosan kell bánniuk az általánosító megállapításokkal, ahogyan ezt Varga Éva Mária is teszi, hiszen nem lehet tudni, mi kerülhet még elő a levéltárak mélyéről.

Különösen ajánlatos a mértéktartás a számadatokkal kapcsolatban. Úgy tűnik, hogy akadnak olyan magyar „történészek”, akik úgy vélik, minél nagyobb számadattal hozakodnak elő a szovjet fogságba került magyarokról szólva, írásművük annál tudományosabb lesz. Jól érzékelhető az a törekvés is, hogy a magyarországi holokauszt 550–600 000 áldozatát felülmúló adatokkal operáljanak. Varga Éva orosz levéltári források alapján bizonyítja, hogy a szovjet fogságba került magyar katonák és civil foglyok száma 450 000 katonára és 100–110 000 civilre tehető, akik közül 385 000 fő (70%) került ki a Szovjetunióba. A polgári személyek sorába tartoztak a hadifogolylétszám „kiegészítéseként” és a „biztonsági okokból” elhurcoltak.

A táborokban összesen három és fél millió hadifoglyot tartottak nyilván. Varga Éva Mária meggyőző érvekkel cáfolja azt, hogy manipulált, fiktív adatokról lenne szó. Rámutat egyfelől arra, hogy a dokumentumokat, ahogyan erre utaltunk, a legnagyobb titokban őrizték, hozzáférhetőségük igen korlátozott volt, másfelől ilyen mennyiségű adat hamisítása technikailag is kivitelezhetetlen volt. Csakúgy, mint minden feltételezett hamisítással kapcsolatban, ezúttal is fel kell tenni a döntő kérdést: „cui prodest”? Kinek használ? A szovjet kormánzatnak biztosan nem, hiszen nem állott érdekében önmaga félrevezetése a hadifogolytömeg révén rendelkezésre álló munkaerő mennyiségét illetően. A hadifogoly-politika alapvető célja a foglyok munkaerejének maximális kiaknázása volt a lepusztult népgazdaság újjáépítése érdekében. Ehhez

viszont az irányító szervezeteknek pontos adatokra volt szüksége az egyes ágazatokban foglalkoztatott hadifoglyok létszámát, egészségi állapotát és munkapotenciálját illetően. Persze a hadifogolytábor-rendszer hatalmas méretei és a belügyi bürokrácia gyengeségei következtében a számításokban nyilván gyakorta előfordultak tévedések, pontatlanságok, de ezek nem vezethettek nagyságrendi eltérésekhez.

Varga Éva Mária elsőként mutatja be a magyar történeti irodalomban levéltári források alapján a szovjet táborok rendszerét. Egyértelműen bizonyítja, hogy a hadifogolytáborok nem voltak részei a büntetőtáborok GULAG-szigetvilágának, még kevésbé rokoníthatók a náci koncentrációs és haláltáborokkal. Mindazonáltal a táborrendszer részletes bemutatását, bármennyire hézagpótló is, túlságosan részletezőnek, helyenként nehezen áttekinthetőnek tartom.

A szerző taglalja a hadifogolyügyre vonatkozó szovjet jogi szabályozást is. Megállapítja, hogy a háborús cselekmények folyamán mindkét oldalon, beleértve a nyugati hatalmakat is, rendre megsértették a nemzetközi egyezményeket. Ennek ellenére „sem lehet összehasonlítani a szovjet törvénykezést e területen a náci vezetés politikai és származási alapon történő büntető, megtorló, írásba foglalt parancsaival, intézkedéseivel; ilyen jellegű központi utasításokat a Szovjetunió sohasem hozott”. (80.)

A könyv négy fejezetben mutatja be a táborvilág mindennapjait: a hadifoglyok munkaerőként történő alkalmazását, élelmezésüket és egészségügyi ellátásukat, az antifasiszta politikai nevelést és a táborok kulturális életét.

A táborlakók több mint felét az építőiparban alkalmazták. 1942–1949 között az általuk megtermelt érték több mint 2,2-szerese volt a tartásukra, ellátásukra fordított összegnek. Mindazonáltal a háború alatt a Szovjetunióknak okozott kárnak csak 7,3%-át „térítették meg” a hadifoglyok. Az általuk teljesített munkálatok összértékéből mintegy 10% volt a magyarok részesedése.

A hadifoglyok szempontjából a tábori élet legfontosabb tényezőit az élelmiszer és az egészségügyi ellátás jelentették. Az élelmiszeradagokat azon a minimális szinten állapították meg, amely szükségére mellett még éppen lehetővé tette a hadifoglyok munkára fogását. A szovjet polgári lakosság egy jótányival sem élt jobban a táborlakóknál, sőt az utóbbiak számára minden nap jutott valamennyi fejadag. Ez merőben eltért a német gyakorlattól, amely a szovjet hadifoglyokat – különösen 1941–1942-ben – kifejezetten és tudatosan éhhalálra kárhóztatta. Ugyanakkor a táborok egészségügyi viszonyainak rajza a műben vázlatos, e téren feltehetően még további kutatások szükségesek.

A szovjet vezetés nagy gondot fordított a hadifoglyok antifasiszta és szocialista szellemiségű átnevelésére. Magyar szempontból különösen fontos volt a krasznogorszki antifasiszta iskola. A szerző részletesen elemzi a hadifoglyokból fegyveres alakulat szervezését célzó kísérleteket is. Indokoltan állapítja meg, hogy a próbálkozások kudarcában döntő szerepe volt annak, hogy „az illetékes szovjet szervek kezdettől fogva nem voltak érdekelve az ügyben”. (91.) Úgy vélem, a szovjet közönyben szerepet játszott az a megfontolás is, hogy Magyarország ne szerezzen a háborút lezáró fegyverszüneti, illetve béketárgyalásokon engedményekre váltható „érdemeket”.

Összegezve: Varga Éva könyve jelentékeny tudományos értékkel gazdagítja nemcsak a hazai ruszisztikát, hanem a történettudományt, különösen a huszadik századi, s ezen belül a második világháborúval és következményeivel foglalkozó szakirodalmat. A feldolgozás mentes bármilyen ideológiai és/vagy érzelmi szubjektivitástól, előadasmódja világos, olvasmányos értekező próza.

Nem lévén elfogult aufklärista, nem hiszem azt, hogy egyetlen, bármilyen tudományos anyagban gazdag, tárgyilagos könyv véget vet a valótlanságok terjesztésének. Bizonyos azonban, hogy Varga Éva műve után már jóval nehezebb dolog lesz a történelem hamisítása az oroszországi magyar hadi- és civil foglyok történetét tekintve.

Sipos Péter

Egy hamburgi világpolgár gondolatai*

A gazdag memoárirodalommal rendelkező Nyugat-Európában és az Amerikai Egyesült Államokban szinte hagyományszámba megy, hogy a politikai elit tagjai – különösen az államfők – a visszavonulásukat követően papírra vetik az emlékeiket és a hatalomban eltöltött évek során kiforrott gondolataikat, megfogalmazzák pályájuk tanulságait. Winston Churchill, Charles de Gaulle és Helmut Kohl emlékiratai élvezetes olvasmányok, és a szerzők politikai beágyazottságánál fogva nélkülözhetetlen segítséget jelentenek a történészek és a politikatudomány művelői számára egy-egy döntés megvilágításához, értelmezéséhez (nem elfelejtve természetesen, hogy az adott művek egy szubjektív metszetben

* Helmut SCHMIDT: *Nyugállományban*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2010. 379 p.

mutatják be az eseményeket). A politikusok emlékiratai iránti érdeklődést az magyarázza, hogy ezek révén az olvasók bepillantást nyernek egy olyan világba – a politikai döntéshozók világába –, amelyik általában távol áll a többség „szürke” hétköznapjaitól. A visszaemlékezéseken keresztül az olvasók is úgy érezhetik, hogy „bennfentessé” válnak, „belepillanthatnak” a könyv hőse által forgatott dokumentumokba, „részeseivé” válnak az állam- és kormányfői, párt- és frakcióvezetői tárgyalásoknak, háttéralkuknak, a pártközi és koalíciós egyeztetések, valamint a diplomáciai manőverek előkészítésének.

Közhelyszerű megállapítás, hogy a történész nem veheti készpénznek forrása állításait. Ez a szakmai óvatosság még indokoltabb egy olyan szubjektív forrástípus esetében, mint az emlékirat. Mi sem egyszerűbb és kényelmesebb, mint azonosulni a memoár szerzőjével, annál is inkább, mert az ő szemszögéből látjuk az eseményeket, mindenki más csak olyan mértékben van jelen a „történetben”, ahogyan azt a szerző megkívánja. Ez a szabály vonatkozik a politikusok által írott visszaemlékezésekre is. Véleményünk szerint a politikusi visszaemlékezés akkor éri el a célját, ha nem ragad le a kibeszélő botránykönyv színvonalán, hanem betölti a műfaj politikai szocializációs funkcióját, vagyis ha az olvasó azzal a jóleső érzéssel teszi le a könyvet, hogy úgy szerzett hasznos információkat az adott szerző országának alkotmányos berendezkedéséről, pártrendszeréről, politikai kultúrájáról, nemzetközi kapcsolatrendszeréről, hogy közben még ott is.

Helmut Schmidt volt német kancellár (1974–1982) *Nyugállományban* címmel megjelent könyve megfelel ennek a feltételnek. Az 1918-ban Hamburgban született Schmidt a háború után lépett be a Németországi Szociáldemokrata Pártba (SPD), és negyven éven át szolgált politikusként a hazáját. Felmerül a kérdés, hogy a magyar olvasót milyen emlékek fűzhetik ehhez a pályafutáshoz. Leginkább talán kancellári működése maradt emlékezetes, hiszen az 1970-es évek végén döntő szerep hárult rá a német demokrácia megvédésében – a terrorizmus kihívásával szemben –, és kényesen ügyelnie kellett arra, hogy a terrorizmus elleni harc során a német kormányzat ne lépje át a jogállamiság mezsgyéjét. Schmidt nevét hallva sokaknak eszébe juthat a Kádár Jánoshoz fűződő barátság, a Pershing-rakéták Németországba telepítése ellen kibontakozó békemozgalom, az SPD balszárnyával és a koalíciós partnerrel, a liberális FDP-vel szemben folytatott kétfrontos küzdelem, vagy a közvetlen bukást előidéző konstruktív bizalmatlansági indítvány. Valószínűleg kevesebben emlékeznek arra, hogy Schmidt kancellárrá választását megelőzően hamburgi szenátorként, a Bundestag szociáldemok-

rata frakciójának vezetőjeként, majd a Brandt-kormányban hadügy-, gazdasági, végül pénzügyminiszterként is tevékenykedett. Végül idehaza jóformán ismeretlen Schmidt mint magánember, hamburgi lokálpatrióta, újságíró és lapkiadó.

Schmidt az 1980-as években visszavonult az aktív politizálástól, de álláspontja ma is mérvadó a német politikában, akár a globalizáció folyamatának értelmezésére tesz kísérletet, akár a pénzügyi válságra adott intézkedésekről fejt ki a véleményét. Két évvel ezelőtt elvégezte az életpálya összegzését, részben azzal a nem titkolt céllal, hogy fogódzót nyújtson a következő politikusnemzedék számára. Schmidt politikai hitvallása már az *Előszó*ban megfogalmazást nyer: „*A politikus felelőssége nem absztrakció. Ellenkezőleg, újra meg újra konkrétan, olykor nyomasztóan jelentkezik. A politikusnak bármely helyzetben, bármely problémával szemben és bármely vitás ügy kapcsán újra meg újra választ kell találnia arra a kérdésre, hogy itt és most mi a feladatom és a kötelességem.*” (6.) A szerző hangsúlyozza, hogy a közérdek, amelyre hivatkozik a politikus cselekszik, nem egy eleve adott érték, és a különböző politikai szereplők egymástól eltérően gondolkodhatnak arról, milyen döntést kíván a közösség érdeke.

Schmidt ezt a nehéz kérdést az európai integrációval kapcsolatos német attitűdök változásainak fényében mutatja be. A huszonegyedik század elején a német politikai szereplők mindegyike elkötelezett az európai integráció iránt, vagyis két világháborús vereség pusztításának, valamint morális és mentális hatásainak nyomán törés következett be abban, ahogyan az egymást követő német politikusnemzedékek a német nemzeti érdekről gondolkodtak. Schmidt a nemzeti érdek, tehát a közérdek kifejeződését látja Németország európai uniós szerepvállalásában, valamint a szomszédos államokkal való kapcsolatok elmélyítésében.

Schmidt több helyen is utal arra, hogy nem érzi elég szilárdnak a németek elkötelezettségét az új európai rend iránt. Aggódik, hogy vajon a németek eléggé tanultak-e a történelemből, fél az esetleges visszarendeződéstől, holott – szögezi le – a geopolitikai realitás az, hogy „*mi, a földrész közepén élő németek minden más nemzetnél jobban függünk az Unió sikerétől*” (7.). Ostorozza a németek körében is létező provincializmust, de megemlíti, hogy a szomszédos államokban sem rózsásabb a helyzet. A könyv második részében egy egész fejezet (*Németek mint szomszédok*, 98–130.) szól arról, hogy a németek és a szomszédjaik milyen keveset tudnak egymásról, egymás történelméről és kultúrájáról.

A szerző felidézi, hogy a kölcsönös tájékoztatlanság és a félreértések, a ki nem beszélt nézeteltérések számos konfliktust idéztek elő a múltban, és ennek következtében könnyű a bizalmatlanság és az előítéletek felmelegítése. Az Európai Unió mindmáig küszködik azzal, hogy az integráció csak intézményi szinten sikerült – ott is időleges megtorpanásokkal, visszalépésekkel –, a „fejekben” nem. Schmidt európai polgárként aggódik az Európai Unió – és benne Németország – sorsáért, éppen a bizalom alacsony foka miatt, és ez az aggodalom végig érezhető a könyvben.

Általában véve jellemző a szerző gondolatmenetére, hogy a világban zajló folyamatokat nem „német”, hanem európai szemszögből értékeli. A német politikát és gazdaságot az európai politika és a világpolitika, illetve a globális gazdasági folyamatok prizmáján keresztül szemléli, ezért óvja könyvében honfitársait attól, hogy túlbecsüljék Németország szerepét a nemzetközi politikában.

A német társadalom és az Európai Unió egymásrautaltságának hangsúlyozása mellett a könyv másik feltűnő vonása a gyakorlatias és megértő szemléletmód, amely adottnak veszi a nehézségeket és a konfliktusokat, de kísérletet tesz az ezeken történő felülemelkedésre.

Az evangélikus hitben nevelkedett, de magát se vallásosnak, se ateistának nem valló Schmidt toleránsan, tárgyilagos és higgadt hangnemben ír a vallások szerepéről a globalizáció korában, a vallás és a demokratikus állam viszonyáról, valamint e kettő békés együttélésének szükségességéről. Elutasít mindenfajta „civilizációs összecsapást”, vallásháborús hangnemet. Nem jellemző rá a napjainkban széles körben eluralkodott izlámellenes hangnem, képes meglátni a különbséget egy vallási rendszer és annak egy irányzata között. Sok nyugati liberális számára provokatívan hathat az is, hogy még a Kínai Népköztársaság megértő szemléletére is képes, sőt demokratikus meggyőződésű gondolkodóként bevallja, hogy *olykor a diktátorokra is érdemes odafigyelni*. Természetesen Schmidt nem pártolja a diktatúráknak, de elismeri, hogy bizonyos kultúrákban a demokrácia bevezetése csak hosszú folyamat keretében lehetséges: *„aki számon kéri a demokrácia megteremtését olyan népeken és országokon, melyeknek történelme merőben más, mint a miénk, ahol merőben más, általában oligarchikus, de mindenképpen tekintélyelvű kormányzási kultúrát alakítottak ki, az nem vesz tudomást az eltérő feltételekről”* (70–71.). Schmidt gyakorlatiasságát mutatja, hogy a demokráciához vezető békés, lassú fejlődést, a demokrácia kialakulásának megágyazó feltételek megteremtését szorgalmazza. Ellenzi azonban, hogy bármely szervezet vagy állam a demokrácia bevezetésé-

re „kényszerítsen” olyan országokat és kultúrákat, amelyekben nincsenek meg annak működési feltételei.

Mindenkiről, a diktátorokról és a kommunista vezetőkről is van jó szava. Erich Honeckerről például megjegyzi, hogy Moszkva-hűsége ellenére is „méltányolni kell, hogy a náci uralom idején hosszú éveket töltött börtönben” (72.). Kádár János neve csak kétszer fordul elő a könyvben, egyetlen kibővített mondatban, egy éppen csak felvillantott, tömör Kádár–Tito-párhuzam keretében. Ez a rövidség arra utal, hogy Schmidt és a magyar első titkár kapcsolatának alapja inkább a korrekt jó viszony, mintsem a barátság volt.

Tanulságos azonban a magyar és a jugoszláv vezető képességeinek összevetése: Schmidt úgy érezte, hogy Kádárt nem jellemezték Tito autoriter vezetési módszerei, ugyanakkor kevésbé ismerte ki magát a külpolitikában (71.). Érezhető rokonszenvvel ír viszont a „kínai hazafi” Teng Hsziao-pingről, a kínai gazdasági reformok atyjáról (72.). A Kínai Népköztársaság gyors fejlődése, látványos gazdasági eredményei imponálóak Schmidt számára, aki hangsúlyozza, hogy Kína nem szabad európai mértékkel mérni. Több helyen is figyelmeztet az eurocentrikus szemléletmód buktatóira. Csupán egy-két helyen foszlik fel a megértés szövete: ott, ahol Schmidt az amerikai neokonzervatívizmusra és a George W. Bush által vezetett amerikai adminisztráció külpolitikájára reflektál. Az amerikai neokonzervatív irányzat iránti ellenszenv és burkolt kritika végig jelen van a könyvben. Schmidt elítéli az unilaterális tendenciát és a nyers erő alkalmazását, és nincs kibékülve azzal, ahogyan a Bush-féle vezetés reagál a világ konfliktusaira (a könyv a második Bush-adminisztráció regnálása idején született meg).

A könyv hat nagyobb részre tagolódik. Az első rész (*Tapasztalataink átalakítják az értékrendünket*) betekintést nyújt a politika világába, a zárt ajtók mögé, személyes élményeken és tapasztalatokon keresztül. Az egyes fejezetek körképet adnak a politikus munkáját befolyásoló tényezőkről, a barátságok és a megbízható munkatársak körétől az intézményeken keresztül a hálózatokig. Schmidt világos, közérthető stílusban, elfogultság nélkül elemzi a politikust körülvevő személyek és intézmények világát. Mindeközben a közvélemény számára nem vagy alig ismert részleteket tár fel a német kormányalakításokról, a miniszterek kiválasztásának folyamatáról és a miniszterek munkájáról (45–49.), az SPD, a vállalkozói kör, valamint a szakszervezetek kapcsolatáról (35–38.) vagy éppen a Brandt-kormány körül tevékenykedő „udvaroncokról” és „csodálókról” (43.).

Schmidt némi szarkazmussal ír egykori „főnöke”, Willy Brandt – vagy ahogyan egy helyen nevezi: a „mufti” – és munkatársai kapcsolatáról (43.). Bár a két államférfi között már az 1970-es években is voltak koncepcionális eltérések, később pedig elhidegültek egymástól, mert nem értettek egyet a német leszerelés kérdésében – kezet sem fogtak egymással az SPD 1983-ban tartott rendkívüli kongresszusán –, Schmidt tartózkodik attól, hogy utólag bírálatot mondjon Brandtról, aki nemcsak főnöke, munkatársa, párttársa, hanem félig-meddig földije is volt (mindketten Németország északi részéről származtak, Brandt egy másik Hanzavárosban, Lübeckben született).

Mivel Brandt lemondása tette lehetővé Schmidt számára, hogy beüljön a kancellári székbe, fel kellett vállalnia a „királygyilkos” hálátlan szerepét. Valószínűleg soha nem volt képes túltenni magát azon a kellemetlen, nyomasztó érzésen, hogy Brandt félreállása révén került a kormányfői pozícióba – ráadásul úgy, hogy a két államférfi koncepciója több ponton is ütközött. Emberileg ezzel magyarázható, hogy Schmidt nagyon árnyaltan bírálja Brandt személyét és politikáját. A sorok között érződik, hogy kettejük közül Schmidt volt a gyakorlatiasabb gondolkodású, és – ebből fakadóan – hajlamos volt arra, hogy a párt érdekeit rugalmasan kezelje, alárendelve azokat az időközben megváltozott bel- és külpolitikai feltételeknek (43.).

Schmidt komoly elvárást fogalmaz meg azokkal szemben, akik politikára, vagyis a közérdek képviselőjére adják a fejüket. Felidéz egy esetet, amikor egy fiatal politikus azzal a kérdéssel fordult hozzá, hogy annak idején ő és a hozzá hasonló idősebb politikusok hogyan tervezték meg a karrierjüket (56–57.). Schmidt csodálkozásának adott hangot, hogy a politikusi pályát egyáltalán *lehet tervezni*. Az 1945 utáni vezető német politikusnemzedék tagjai nem tervezték – nem tervezhették – meg a karrierjüket. Nem tervezte meg tudatosan a pályafutását sem a szociáldemokrata Kurt Schumacher, Herbert Wehner, Willy Brandt és Schmidt, sem a kereszténydemokrata Konrad Adenauer és Ludwig Erhard, sem a liberális Theodor Heuss, senki más az NSZK „alapító atyái” és első politikusnemzedékének tagjai közül. A kérdés mögött a politikai tevékenység tartalmának megváltozása és a politikusi hivatás eltérő értelmezése áll.

Schmidt egyszerű receptet ad arra vonatkozóan, milyen ismeretanyaggal kell rendelkezniük a politikusi pályára készülő fiataloknak. Minimális követelménynek tekinti, hogy a pályakezdő politikus ismerje az Alaptörvény első húsz cikkelyét, a német és a szomszédos államok, valamint az európai integráció történetét, valamint legalább egy szakterületben jártasságot szerezzen. Elvárja, hogy a politikusnak legyen kép-

zettsége és szakmája. Az önálló szakma visszavonulási terepet biztosít a politikus számára, és elejét veszi annak, hogy valaki elvek és meggyőződés nélkül, pusztán megélhetési szándékból lépjen a közéleti porondra. „Nagyot tévednek a fiatal helyi politikusok, amikor úgy gondolják, hogy szilárd meggyőződés elegendő egy politikus számára. Nem, egy politikusnak ezen felül érdeklődőnek kell lennie, és mindig készen kell állnia a tanulásra.” (57.)

A második fejezet (*Tanulni a történelemből*) azt foglalja össze, mit lehet és mit kell tanulni a történelemből. Schmidt bírálja a történettudományt, amelyet még mindig túlságosan nemzet- és nemzetállam-központú tudománynak tart. Felhívja a figyelmet arra, hogy a történettudomány fejlődése elmaradt azoktól a tudományoktól, amelyek képesek voltak globális szinten újrafogalmazni küldetésüket: „...miközben az orvostudomány, természettudományok, a művészetek, a kereskedelem, a közlekedés és a pénzügyek világa egyre inkább egy hatalmas nemzetközi hálózatra hasonlít, addig az egyes nemzetek történelmi tudata jórészt megrekedt a mindenkori nemzeti kereteken belül. És ez a megállapítás ránk, németekre is érvényes.” (81.)

Schmidt a nemzetközpontú szemléletmód hibájának tudja be, hogy a németek – akik a kultúra világában már az újkorban elől jártak – nem tudták megtanulni a demokratikus politikai kultúrát. Úgy véli, hogy a német társadalomnak 1945-ig nem voltak, nem lehettek demokratikus tradíciói, hiszen sem az 1871-től 1918-ig létező Német Császárság, sem az 1933–1945 között regnáló hitleri rendszer nem tűrte és nem támogatta a demokratikus nevelést, a két rendszer között a weimari köztársaság politikai osztályát pedig végzetesen megosztották a párt- és társadalmi ellentétek, amelyek előkészítették az utat a hitleri hatalomátvétel előtt. Schmidt a weimari rendszer kapcsán felidézi, hogy a köztársaság megalapítói közül egy sem volt, akinek tapasztalata lehetett volna egy demokratikus rendszer működéséről. A nem megalapozott köztársasági kísérletnek szükségszerűen buknia kellett. Csak 1945 után teremődtek meg a feltételei a szilárd alapokon nyugvó német demokrácia kialakításának.

A demokrácia minőségén nem változtatott, hogy megalakításában gyakran azok vettek részt, akik az előző rezsimek idején is komoly gazdasági vagy politikai állásokat töltöttek be. Schmidt nem kertel, amikor kijelenti, hogy a náccal együttműködők az egész háború utáni politikai elitben jelen voltak, a jobbközéptől (például Heinrich Lübke, Kurt Georg Kiesinger) a liberálisokon keresztül a szociáldemokráciáig (Karl Schiller).

Természetes, hogy egy államban csak a rendszereket lehet leváltani, az embereket nem. Az is érthető, hogy a fiatal demokráciának szüksége volt azoknak a szakértelmére, akik ugyan nem kompromittálták magukat a hitleri rendszer döntéshozatalában, de alkalmazkodtak a viszonyokhoz, és nem álltak ellent cselekvőleg – hiszen a német nemzet egésze híján volt az ellenállásnak. Az 1968-as diáklázadások idején a formálódó rendszerkritikus újbaloldal képviselői nem ok nélkül követelték a német politikai és gazdasági elit megtisztulását (1965-ben a híres Barna Könyv sorolta fel a vezető pozícióban maradt egykori náci párttagokat). Schmidt egyébként a demokrácia építésének folyamata kapcsán nem szól semmit a '68-as diákmegmozdulások szerepéről. Ez emberileg érthető, hiszen Schmidt a kancellári székben éppúgy szemben állt a '68-as szubkultúrából kisarjadt, a rendszer egészét – és benne a kormányzati szerepet vállaló szociáldemokratákat – kívülről bíráló, antikapitalista, ökologista, pacifista, antimilitarista és Amerika-ellenes újbaloldallal, mint a jobboldal. A hatvanas évek baloldali diákmozgalmi erjesztő, felszabadító hatást gyakoroltak a német politikai kultúrára, és – minden kilengésük ellenére – nagyobb mértékben és jótékonyabb módon járultak hozzá a demokratikus diskurzus és politikai kultúra megerősödéséhez, mint ahogyan azt a „hivatalos politikus” Schmidt utólagos reflexiója alapján gondolnánk.

Schmidt hangsúlyozza, hogy a háború utáni Németországnak szerencséje volt, mert egy kiváló, a demokratikus fejlődés iránt elkötelezett politikuskárda vette át az állam irányítását. A háború utáni német elit, különösen az államelnökök kiváló képességei biztosították az új rend megszilárdítását. Egészében véve Schmidt pozitívan ítéli meg az 1945 óta tartó fejlődés végeredményét: minden társadalmi réteg és politikai párt, valamennyi közszereplő elkötelezett az alkotmányos rend, a jogállam és a szociális igazságosság iránt, Németország békében él valamennyi szomszédjával, a német fegyveres erő tisztikara – először a történelem során – immúnis a tekintélyelvű jelenségekkel szemben. A jogállam erejét mutatta, hogy az 1970-es évek szélsőbaloldali terrorizmusát az állampolgárok szabadságjogainak csorbítása nélkül sikerült megfékezni és letörni, illetve a német újraegyesítés is emberi áldozatok nélkül ment végbe. Az 1945 óta tartó demokratikus építkezés tehát inkább pozitív értékelést kap.

Schmidt azonban nem csak a demokrácia sikeres oldalát, hanem a negatívumokat is látja. Aggodalmát fejezi ki a népszavazás kontroll nélküli alkalmazása, és ezzel a demokrácia lényegének lejáratása, az állami túlszabályozás, a túl gyakori és a helyi társadalmat szétforgácsoló tarto-

mányi választások, a pártok centralisztikus vezetése és a pártfinanszírozás anomáliái miatt. Veszélyesnek tekinti a gazdasági érdekcsoportok és a média túlzott befolyását, a politika szférájával való összefonódásukat is.

A demokrácia ellenére a német nemzet továbbra is teherként cipeli magával a holokauszt emlékét. Schmidt arra figyelmeztet, hogy a németeknek együtt kell élniük ezzel a teherrel, és azzal a felelősséggel, amely ebből következik, ugyanakkor elutasítja az egész német nép vagy akár a Wehrmacht-katonák „kollektív bűnösségének” a gondolatát. Schmidt arra inti a németeket, hogy a holokauszt következtében Németország nagyobb felelősséget visel Izrael államért, mint más ország. Ennek következtében pártatlanságot vár el a német politikai elitől az izraeli–arab viszonyban. (91–92.)

A harmadik fejezetben (*Tanulni a személyes tapasztalatokból*) Schmidt saját politikai pályájáról idéz fel olyan eseteket, amikor akár a pártján belül, akár a párton kívül egy döntési folyamatban fel kellett vállalnia a konfliktusokat, és a közösség érdekében ítéletet kellett hoznia. A kancellár a Vörös Hadsereg Frakció (RAF) tevékenységének csúcspontján, az „1977-es német őszen” különösen gyakran került olyan helyzetekbe, amikor a döntésétől emberek élete vagy halála függött. Schmidt a német szélsőbaloldali és arab terroristák által végrehajtott túszedő, gépeltérítő akciók ellenére sem engedett a követeléseknek. Elrendelte, hogy a terroristák követeléseit akkor se teljesítsék, ha történetesen őt magát rabolnák el. Ez kegyetlenül nehéz döntés volt, hiszen kényszerűen választani kellett a törvényesség, a jogrend védelme, valamint az állam és a kormány presztízse és az ártatlan embereknek (például a RAF által elrabolt és később meggyilkolt Hanns-Martin Schleyernek, az Iparszövetség elnökének) az élete között. Ez olyan dilemma, amelyet a terrorizmusellenes döntéshozóknak a mai napig sem sikerült megnyugtatóan feloldaniuk. Nem kétséges azonban, hogy Schmidt hajthatatlansága a demokratikus rend védelmét szimbolizálja.

A negyedik rész (*A világ új kihívások előtt*) és az ötödik rész (*Németországnak változásokra van szüksége*) a globális korszak kihívásait és veszélyforrásait veszik számba. A két rész csak szerkezetileg különül el, tartalmilag ugyanazt a problémát járják körül: milyen tényezők alakítják a világ és benne Németország sorsát a huszonegyedik században? Schmidt minden kérdésről kifejti a véleményét, a környezetvédelemtől, a gazdasági, szociális és demográfiai problémáktól kezdve a nyugdíjrendszerrel és a bankszektoral kapcsolatos kérdéseken keresztül a pénzügyi spekulációk és a kapzsiság bírálatáig. Gyakorlatias érzékkel, higgadtan értékeli a globalizáció és a kapitalizmus negatív velejáróit, elkerülve

a leegyszerűsítés oly vonzó csapdáját. Nem idealizálja a globális kapitalista rendszer működését, tisztában van a negatív jelenségekkel, de nem esik bele azoknak a radikális baloldali megújulást követelő erőknél – például a német Linkének – a hibájába, amelyek a realitásokkal nem számolva a piacgazdaság meghaladását, valamiféle alternatív rendszer képviselőt várják el a baloldaltól. Schmidt elutasítja a piac mindenhatóságába vetett naiv hitet, és emlékeztet arra, hogy a verseny tisztasága feletti őrökös csak az államtól várható. Ideája az erős, hatékony, de nem túlszabályozott, a kihívásokhoz rugalmasan alkalmazkodó állam. A tőkésektől elvárja, hogy a vagyonukkal és a gazdasági életben elért sikereikkel arányosan járuljanak hozzá a közösség fejlődéséhez.

Míg a negyedik és az ötödik rész elsősorban az anyagi világ problémáit vette számba, a hatodik részben (*Vallás, ész és lelkiismeret*) Schmidt a vallással, a morállal és az etikával kapcsolatos gondolatait osztja meg az olvasóval. Schmidt a szülői házban ismerkedett meg először a kereszténységgel, azon belül az evangélikus hittel, de soha nem lett vallásos a szó valódi értelmében. Képtelen volt maradéktalanul azonosulni a keresztény dogmákkal, viszont mindig elismerte a vallás jelentőségét az emberi életben. Baloldaliként kiállt az állam és az egyház szétválasztása mellett, de a német újraegyesítés után meghívásra rendszeresen tartott előadást keletnémet templomokban.

Aggasztónak tartja a vallásos érvekre hivatkozó diskurzus és a politika összemosódását, e tekintetben riasztó példaként tekint a 2001. szeptember 11-i New York-i terrortámadásra, de hasonló szellemben ítéli el az iraki beavatkozást és az amerikai neokonzervatívok tevékenységét is.

A vallási fanatizmus mellett Schmidt elutasítja a nacionalizmust is. A német Alaptörvény első cikkelyét, amely az emberi méltóság sérthetlenségéről szól, egyetemes érvényűnek tekinti. Ez az érték mindenkire vonatkozik, „*az ellenfelekre éppúgy, mint az esetleges ellenségekre*”, hangsúlyozza Schmidt. (361.) Végül azzal zárja ennek a résznek – és egyúttal a könyvnek – a gondolatmenetét, hogy a politikus legfőbb érnyei közé tartozik a józan ész és a lelkiismeret. A problémákkal való szembenézés és a megoldás keresése megkívánják, hogy a politikus mindkettőt használja. Schmidt evidensnek tekinti, hogy a politikus rendelkezzen értékekkel, amelyeknek a szellemében tevékenykedik. „*Aki alapértékek nélkül politizál, lelkiismeretlenül politizál – és akár még gaztettek elkövetésére is képes*”, szögezi le (367.). A kötetet névmutató és tartalomjegyzék zárja.

Schmidtet egy 2005-ös német közvélemény-kutatáson az újkori történelem legkedveltebb német politikusává választották. Azt, hogy a válasz-

tók mennyire voltak tisztában Schmidt kancellári időszakának eredményeivel, nem tudni. Schmidt könyve azonban magyarázatot ad erre a népszerűsége. Világos, tiszta gondolatmenet, higgadt, az ellenfelekkel szemben is méltányos hangnem, szintetizáló szemléletmód, mély történelmi és kulturális műveltség, tolerancia, a hármas – hamburgi, német és európai – identitás mellett világpolgári attitűd sugárzik Schmidt művéből. A mai német politika szereplői – különösen a fiatalabb politikusgeneráció tagjai – közül kevesen mondhatják el magukról, hogy a fenti jellemzők mindegyikével rendelkeznek. Ennek fényében érthetővé válik a német állampolgárok döntése.

Paár Ádám